

EL CASTELL DE LA GRANADELLA. APROXIMACIÓ HISTÒRICA I ESTUDI DELS MA- TERIALS CERÀMICS

Vicent Martí La Peña i Carles Monfort Casaudomecq

RESUM: Al litoral meridional de Xàbia, entre penya-segats i cales d'una bellesa natural extraordinària, s'alcen les restes del Castell de la Granadella, fortificació i emplaçament d'una bateria costanera de relativa importància estratègica, construïda a mitjans del segle XVIII per protegir el litoral dels últims atacs pirates de l'època. Les excavacions de l'any 2005 ens han proporcionat un conjunt tancat de materials arqueològics que ens permeten endinsar-nos en la realitat cultural, material i social d'una reduïda guarnició militar en un període històric on manquen tant estudis com publicacions.

PARAULES CLAU: Xàbia, Castell de la Granadella, fortificació, defensa de la costa, atacs pirates i corsaris, guarnició militar, cultura material, ceràmica.

Introducció

La mar, tan immensa com imprevisible, sempre ha sigut pels pobles costaners una font de recursos, aliments, comerç i una via de comunicació inestimable. Però com la seua alternança de temporals i calmes, la mar també té una altra cara misteriosa, fosca i dura, tanmateix ha representat pels homes un món ple de pors, atacs, violacions i saquejos. La violència ha estat ben arrelada en la societat de l'època moderna: conflictes polítics i religiosos entre els estats, alçaments populars front a l'augment del preu dels aliments o l'alça dels impostos, guerres civils, bandolerisme, atacs de corsaris, pirateria, minories religioses, etc.

Les costes de la Marina, com totes les comarques litorals, són zones de frontera difícils de protegir. Però particularment aquestes costes tenen unes circumstàncies que les fan especialment vulnerables: la proximitat de les costes i bases nord-africanes, només a unes 200 milles nàutiques. Les corrents predominants fins arribar al cap de La Nau són provinents del sud. Els vents més comuns a l'època de navegació als mesos de març a octubre són el llebeig i el garbí.

Des de Calp fins a Dénia la costa es presenta molt retallada, en forma de dents de serra, amb caps, illes i alts penya-segats que formen cales abruptes i llocs perfectes per amagar naus de reduïdes dimensions, protegides dels vents i amb alguns llocs favorables per realitzar desembarcaments i fer aiguada.

D'un altra banda, a l'època moderna les costes de la Marina Alta es troben prou deshabitades, amb nuclis d'escassa població, i camins prou deteriorats que causen la lentitud dels moviments de tropes per terra, el que afavoreix les emboscades i els atacs per sorpresa des de la mar.

La comarca presenta, fins a 1609, una majoria de població morisca sobre tot a l'interior que presenta un problema, en potència, de connivència entre els moriscs i els seus coreligionaris vinguts des del nord d'Àfrica i des de l'Imperi Otomà. La por de les autoritats a un quintacolumnisme que puga facilitar les xarxes d'informació, la col·laboració activa amb l'acció dels pirates, la fugida de vassalls, inclús una possible reconquesta musulmana de la Península, provocà una bateria de mesures i legislacions destinada als moriscs com són la immobilitat, la prohibició de portar armes, o de viure prop de la costa.

Davant d'aquestes singularitats, el poder tractà de donar protecció i d'imposar la seua sobirania en la franja litoral mitjançant una sèrie de defenses que es veuen constantment dificultades per nombrosos elements que cal tindre sempre en compte però que ací no anem a tractar, com són: la falta de pressupost; la negativa dels pobles del litoral de ser-ne carregats amb nous impostos; els desacords i l'enfrontament dels diferents interessos com són la monarquia, el regne, els particulars, o les ciutats; diferents jurisdiccions; la constant falta de medis; i mesures poc efectives.

Durant tota l'edat moderna es succeeixen els projectes d'organització de la defensa com el d'Antonelli en 1569 o el del Virrei Vespasià Gonzaga. En termes generals no foren mai suficients. Per exemple, no hi hagué cap flota coordinada a la Mediterrània per tal de fer front als atacs marítics, ni en temps de pau ni en temps de guerra.

La defensa de les naus comercials quedà en mans dels seus propietaris, que demanaven llicències per armar-se i defensar-se. Altres mesures preses pels comerciants i autoritats foren les de no navegar per zones particularment perilloses i practicar tant la navegació de cabotatge solitària com formant combois sota la protecció d'alguna nau de guerra.

La defensa del litoral es centrà en la fortificació de certs punts estratègics amb presència de tropes regulars. La dotació d'artilleria fou tant necessària com costosa. Es portà a terme una difusió de torres de vigia en punts més llunyans e inaccessibles des d'on es pretenia establir una xarxa de guaita per vigilar platges i cales, duta a terme per patrulles que feien "les descobertes" i d'alarma mitjançant fogueres o "falles enceses" per comunicar un possible perill.

Des de finals de l'edat mitjana corresponia a cada poble costaner la vigilància i defensa del seu litoral. Les guaites marítimes serien un constant motiu de disputes entre aquests pobles. Això derivarà en la definitiva separació en els termes municipals que han derivat fins hui en dia amb poques variacions.

Les incursions provinents de la mar, pirates i corsaris, han quedat ben registrades a les fonts escrites amb nombrosos testimonis d'atacs a vaixells, pobles i viles costaners. Més nombrosos als segles XVI i XVII que al XVIII.

La pirateria i el cors són dos fenòmens molt pareguts en les seues maneres d'actuació: atacs mitjançant la sorpresa i una ràpida fugida amb el botí. Els objectius són elegits d'acord als mitjans de l'expedició: atacs a naus mercants indefenses, a flotes comercials armades, desembarcaments a terra per saquejar partides, viles, i inclús ciutats ben protegides i emmurallades.

Els atacs pirates estaven al marge de la llei, fora de qualsevol legislació i són per tant un element marginal. Presenten moltes similituds amb el bandolerisme a terra, es tracten d'atacs fets per iniciativa pròpia dels autors materials amb la finalitat d'obtenir un botí ràpid de diversa tipologia: diners, mercaderies, naus, presoners, materials, etc. Bona part dels recursos obtinguts de les seues accions són destinats a mercats negres, per a obtenir un ràpid benefici tant de les embarcacions capturades, mitjançant el canvi de pavelló de les naus, la venda de les mercaderies obtingudes i de les persones capturades amb la venda d'esclaus o l'encomanda d'un rescat pels hostatges de més categoria social.

La materialització dels atacs es pot documentar des d'assalts a particulars i a la navegació comercial de cabotatge, mitjançant la utilització d'una o dos xicotetes naus amb tripulació, fins a càrregues a gran escala, com són els intents de saquejos de viles i pobles costaners, emprant flotes senceres de vaixells amb tripulació i marineria especialitzada en aquesta mena d'accions.

Els pirates compten amb embarcacions menudes, ràpides i maniobrables per realitzar les seues accions, com xabecs,¹ bergantins² i galeres.³ A vegades formen

¹ Xabec: Nau típicament mediterrània de tres pals amb veles llatines, també propulsat a rem, amb una proa robusta, molt ràpid i maniobrable, que el fa particularment perillós en absència de vent. En origen es tractava d'un vaixell de pesca però a partir del segle XVII se li dota d'armament i s'utilitza per a les correrries dels pirates berbers, inclús les Marines de Guerra europees l'utilitzaren degut a les seues possibilitats. L'Armada espanyola les va utilitzar fins el 1827.

² Berganti: Veler de dos pals: Trinquet i Major, amb aparell de creu i 10 o 15 rem per banda. Des del segle XVIII presenta una alta borda i aparell, quadre propulsat exclusivament a vela.

³ Galera: Embarcació de guerra propulsada per veles llatines (ubicades fins a 3 pals) i rem, de 20 a 30 per banda, de condicions molt marineres de velocitat i maniobrabilitat, molt popularitzada i usada a les armades de quasi totes les marines conegudes a la Mediterrània, amb lògiques variacions aparegué al segle V a.n.e., arribant al seu esplendor al segle XVI (47 metres d'eslora, 6 de mànega, esperó, cofes per col·locar arcabussers, artilleria a les dues bandes, als castells de proa i popa, etc.).

fins i tot verdaderes flotes. Els atacs per mar busquen la rendició de les seues preses immobilitzant-les o combatin-les si ofereixen resistència. Aquests no busquen un enfrontament fort ni prolongat, sinó un botí ràpid que després venen en mercats llunyans.

Generalment, els pirates han tingut Alger i Barbaria com a base d'origen i venda del botí. També han sigut d'origen turc, francès, i anglès en menor mesura, encara que potencialment també poden haver sigut súbdits de la Monarquia Hispànica.

Els atacs corsaris presenten els mateixos mètodes d'actuació. L'objectiu és el mateix: obtenció de botí. Però manifesten altres components polítics. A diferència dels pirates aquests són legals, gaudeixen d'una *Patent de Cors*,⁴ que són llicències atorgades per la monarquia per poder atacar als vassalls dels seus enemics polítics, previ pagament del corresponent dret. Estan molt reglamentats sobre els objectius i per a la posterior venda del botí.

Els cronistes de l'època no fan diferències entre els atacs pirates i corsaris, i els relats dels assalts presenten quasi sempre unes coincidències prou inversemblants: càrregues a gran escala per flotes de "moros" que són ajudats pels seus coreligionaris: els moriscos, mitjançant l'espionatge, la traïció als seus senyors, la col·laboració amb els invasors, per després fugir amb els pirates. Aquests atacs són desiguals davant un escàs nombre de defensors heroics que ofereixen una forta i desesperada resistència. El resultat definitiu més descrit pels cronistes, és que els assaltants peguen a fugir amb un gran botí en direcció cap al Nord d'Àfrica a Orà, Bugia, Tunis o Alger o cap a Turquia.

Els atacs corsaris es produeixen sota el pavelló d'alguna potència política. Al 1762, més de mig centenar de bucs de cors tenen com base d'operacions el port de Maó a l'Illa de Menorca, que és una possessió anglesa des del Tractat d'Utrecht, des d'on realitzen ràtzies contra la navegació espanyola i francesa amb excel·lents resultats.

La necessitat de protecció dels pobles costaners

La pirateria i el cors representaren un perill constant per a la Vila de Xàbia des de temps de la conquesta cristiana fins els començaments del segle XIX. Resulten unes pràctiques tan antigues com la navegació, que no només afecten d'una manera endèmica a les costes valencianes, sinó a tota la Mediterrània i altres mars. Hui en dia estan presents a l'Índic, la mar del Sud de Xina, costes de Brasil, etc.

⁴ Patent de Cors: llicències atorgades per la monarquia per poder atacar als vassalls dels seus enemics polítics, previ pagament del corresponent dret. Estan molt reglamentats sobre els objectius i per la posterior venda del botí.

Als segles XVI i XVII la pressió pirata augmenta, amb l'avanç turc. Fins i tot s'arribaren a acords entre França i les places nord-africanes per fer front a la Monarquia Hispànica. Al segle XVIII fou el cors anglès l'amenaça més greu que patiren les costes peninsulars.

Els atacs, les notícies, els rumors, els albiraments de vaixells desconeguts o sospitosos obligaren als habitants dels pobles costaners a adoptar un sistema de defensa constant i deixaren una empremta de desconfiança, por, i odi en la mentalitat de l'època cap a les minories religioses entre d'altres, ja que patiren l'exclusió social i una dura legislació per part de les autoritats i dels seus senyors.

A principis del segle XIV hi hagué una incursió feta per pirates granadins que provocà la destrucció de la vall de Xàbia (BOLUFER MARQUÉS, 2002). Ací hem arreplegat alguns exemples d'aquests atacs:

- A l'any 1387 va ser saquejat i abandonat el Monestir de Sant Jeroni de la Plana, sent els hostatges duts a Bugia per a la seua venda com esclaus o per demanar un rescat. (CRUAÑES SIGNES, 1986).

- Al 1448 hi hagué un desembarcament de "moros" a la Vila de Xàbia que foren repel·lits. (CRUAÑES SIGNES, 1986).

- Al 1556 apareixen 10 galeres de corsaris front a les costes de Xàbia, fent maniobres per preparar un desembarcament. Aleshores, amb l'alarma, acudeixen reforços des de Dénia. Però fou un engany, que facilità un atac definitiu a Dénia, que s'havia quedat desguarnida. (CRUAÑES SIGNES, 1986).

- Al 1558, arriba la flota turca a Mallorca. El Governador davant un possible atac posterior, ordenà que dones i xiquets se'n refugiaren a Dénia. (CRUAÑES SIGNES, 1986).

- Al 1584. El corsari Marni Arnaud, amb 6 galeres i unes barques del pirata francès Yabau, caigueren al cap de Martí. Les milícies de Xàbia, ajudades per la guarnició de Dénia i la del castell de Bèrnia, els rebutjaren, matant 3 moros, empresonant a 2 moros i matant a 6 francesos. Moriren 2 cristians i fou ferit l'alcaid de Bèrnia, Francesc Maldonado, capità. (CRUAÑES SIGNES, 1986).

- Al 1651. Desembarcament a Xàbia de pirates berbers, captivaren a 4 veïns de la Vila. Els jurats intercedeixen davant Mariana de Sandoval, comtessa d'Empúries i marquesa vídua de Dénia, intercedint davant el Pare General de l'Orde de Redemptors. Finalment foren rescatats els 4 captius. (CRUAÑES SIGNES, 1986).

- Al 1679 hi hagué un enfrontament o batalla davant del cap Prim o de Sant Martí, de quatre naus de genovesos i vuit naus de turcs. Només bregà una de les naus cristianes, on moriren quaranta cristians, i dels moros més de 500, que sols quedaren deu turcs.

Les altres navetes no pelearen, y anaven carregades de llimes, ponsils y taronches, y la gent no es llansà a la mar en lo babeu y se n'anaren a la nau gran. Y sols se'n portaren los bucs y un frare, dos dones y un chic de la

nau dels christians chenovesos. Era capità un tal San Jerman, home valerós y que, no obstant li pasaren una bala per la cara, derrocant-li alguns queixals y dents, peleà com molt esforsat capità, sinse voler-se deixar curar asta acabar la pelea; la qual se acaba perquè el turcs es deixaren la nau, perquè no els acabàs de destruir, la qual quedà molt maltractada y es retirà a Jàbea. (BOLUFER MARQUÉS, 2002).

- I al 1779 succeí un atac d'un xabec algerià a la pollacra⁵ S. Francisco de Paula i la sagetia Sta. Teresa, carregades de vi i aiguardent. Es refugiaren a la Granadella on des de terra més de 50 hòmens amb escopetes feren retirar-se als moros, que deixaren 2 morts. També morí el patró de la sagetia⁶ i dos mariners (CHABÁS LLORENS, 1886-87).

Construcció de defenses costaneres

Les defenses costaneres van ser una preocupació constant tant per les autoritats de la Corona com per les viles i pobles costers. Després de la conquesta cristiana, s'aprofitaren algunes fortaleses andalusines i pausadament, se'n construïren de noves en funció de les necessitats i de l'evolució de les tècniques armamentístiques i militars. Les poblacions costaneres van ser repoblades en part amb població cristiana i les més importants dotades amb guarnicions militars.

Durant l'època moderna, les autoritats tractaren de dur a terme la defensa costera conjugant diverses solucions e interessos, com foren els projectes d'Antonelli, Vespasià Gonzaga i d'altres, els intents de racionalitzar i coordinar les defenses, la legislació per mantindre sotmesos a les minories religioses, la creació de torres de guaita i punts fortificats, la ubicació de guarnicions mòbils distribuïdes pel litoral, atacs a les bases corsàries del nord d'Àfrica, precaucions i armament dels vaixells comercials, o els intents de formar una esquadra al Mediterrani.

Però la falta de mitjans i recursos serà una constant durant l'època moderna. Calgué importar artilleria i tècnics des d'Itàlia. Els projectes de construccions militars costaneres foren molt costosos i no pogueren ser assumits. La guarnició de tropes regulars fou un arma de doble fil: suposaren una protecció, però al mateix temps un arma de dominació i submissió als interessos de la corona, i no foren acceptades pels naturals, per ser d'altres dominis de la monarquia, i per tant estrangers. Les defenses costeres seran sempre insuficients i els vaixells de guerra de la Marina inexistents, a excepció de puntuals ocasions.

⁵ Pollacra: Vaixell de creu amb dos o tres pals, sense cofes. Nascut al segle XVII amb el casc molt paregut al xabec, molt sovint es confon amb un bergantí.

⁶ Sagnetia: Embarcació llatina de tres pals amb una sola coberta, de dimensions menors que el xabec però major que la galera i la galiota, ràpida i prou manejable serveix tant per al comerç com per al cors.

Xàbia s'ubicà dalt d'un tossal fent-se de nova planta, tancada amb muralles amb l'església - fortificació de San Bertomeu i una clara predeterminació defensiva i, poc a poc, configurà el seu sistema defensiu costaner. Mitjançant torres o talaies de litoral es construí una xarxa per poder vigilar el litoral, la mar veïna i els nombrosos amagatalls de la costa de Xàbia, com la Torre de Sant Antoni, la del Cap Prim, o la d'Ambolo.

Amb la construcció de castells s'ampliava les zones de vigia i es fortificaven i defensaven els punts més sensibles: Castell de San Martí amb fonts d'aigua dolça, Castell de Sant Jordi per la defensa de poblacions interiors amb port, i Castell de la Granadella per vigilar l'accés a la cala, tradicional enclavament de desembarcament i comerç.

Ací hem arreplegat alguns exemples d'aquests esforços de defensa fets per les autoritats (CRUAÑES SIGNES, 1986):

- 1424: construcció del Castell de San Martí o de la Fontana, per ordre de Alfons V el Magnànim a la Punta Sud de l'Arenal.

- 1492: construcció d'un Castell a la Granadella sufragat pel Marqués de Dénia.

- 1516: la Vila paga dos guardes a Cala Blanca.

- 1539: acord del Consell per fer acopi d'armes i munició per a la defensa de la vila «[...] per tenir males noves de gran armada de moros».

- 1553: carta del Duc per anar a València per a rebre els diners per construir les torres del Cap de Sant Antoni i del Portitxol.

- 1554: proposta del Consell de la Vila per reparar la muralla, la torre així com en l'església, davant la notícia de la vinguda d'una esquadra de 40 veles d'Alger i França.

- 1554: acord del Consell per fortificar el Portal del Clot per fer-hi una torrassa, i encomanda de dos canons pedrers. A més a més, hi ha un Consell del Marqués, de fer hi una *valla* a la muralla.

- 1559: acord del Consell per adquirir 24 arcabussos per a la defensa del poble i proposta de fer una torrassa a la porta de la mar.

- 1561: davant la notícia que l'Armada algerina ha eixit de port, el Consell acorda tapiar el Portal de la Mar, donar precaucions per a les dones i els xiquets, per si es produeix l'atac i activació de la vigilància. I fer una compra de 50 arcabussos per a la Vila.

- 1569: davant la sublevació dels moros de Granada i la por a alçaments comarcals, el Consell acordà apanyar les defenses, esglésies i torres, i fer provisions de guerra i boca.

- 1578: acords per bastir la torre de Sant Jordi al Cap de Sant Antoni, anomenar un guarda i 50 o 60 veïns que secretament guarden el terme. Ordre del governador de Dénia de tapiar les boques dels carrers propers a les portes de la muralla davant el perill dels enemics.

- 1618: intents d'esquadres permanents.

- 1634: ordre del marquès per fortificar la porta de Sant Jaume o del Portal del Clot.
- 1637: construcció com fortalesa de la porta de Sant Vicent o Portal de la Ferreria, seguint les ordres del Duc de l'Infantat.
- 1639, fortificació de la Porta de la Mar pel virrei Ferran de Borja, gràcies a la intercessió d'Antoni Banyuls.

Castell de la Granadella

Es tracta d'un BIC.⁷ Les coordenades geogràfiques del Castell són les següents: 38°43'31,92"N i 0°11'56,05"E, amb HUSO UTM 31. I es troba a uns 40 metres sobre el nivell de la mar.

La platja o cala de la Granadella, és un lloc de fondeig natural pels alts penya-segats, ben resguardat dels vents més perillosos de tramuntana i de llevant, i dels locals més quotidians com són el garbí i el llebeig. Al nord s'ubica el cap d'Ambolo amb la seua prolongació cap a la mar: l'illa d'Ambolo o del Descobridor i al sud el Morro del Castell de la Granadella.

La cala es troba entre aquest últim i el Tossal d'En Corps, junt a la desembocadura del barranc de la Granadella, format per la confluència dels barrancs de l'Orxeta i Mortorell. Des de la platja es poden seguir els camins vells de ferradura que arriben fins a la Vila de Xàbia per la seua part meridional, Poblenou de Benitatxell, i per ponent cap a la Punta de Moraira.

Tota aquesta zona es trobava prou despoblada a l'època moderna, cosa que facilita la sorpresa de les accions de pirates i corsaris i compta amb altres refugis naturals on es poden amagar naus sense ser vistes com són la Cala de la Branca, la desembocadura

*Ubicació geogràfica del lloc
(Font: Google Earth).*

⁷ BIC: Bé d'Interès Cultural o màxima protecció jurídica a partir de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol de 1985.

del Barranc de l'Infern i la cala de Llebeig. Aquests refugis a diferència de la cala de la Granadella no presenten llocs favorables pel desembarcament.

Des de la cala de la Granadella no només es produeixen desembarcaments per fer saquejos a terra ferma, sinó que les naus de pirates i corsaris, es poden ocultar a l'aguait de preses comercials, que fent rutes de cabotatge no se n'adonen de la seua presència fins que ja és massa tard.

Granadella es el topònim que fa referència a una planta i no només fa esment a la punta elevada, la platja o a la cala, sinó a tota una partida del Terme Municipal. Les primeres notícies que ens informen d'una primera construcció situada a la Granadella, daten de 1492, en temps del senyor de Xàbia i marquès de Dènia, Diego de Sandoval. Però pensem que res té a veure aquesta notícia amb el jaciment actual. No han quedat evidències arqueològiques de la construcció. Només existeix un fragment d'una escudella decorada en verd i manganès datada al segle XIV, trobada a la intervenció arqueològica de l'any 2005 en l'interior de l'aljub.

Dalt de la punta d'Ambolo es construí als anys 1553-54 una torre de guaita que tractà de cobrir tot aquest sector de costa. Hui en dia encara es conserva alçada. Presenta una planta rodona de 4'6 metres de diàmetre, d'un sòl pis, amb terraplè i dos garites orientades cap a la Granadella i l'illa d'Ambolo per al control d'aquesta zona de litoral. Es mostra ineficient per la defensa, doncs no compta amb artilleria. Per eixa raó, les autoritats militars decidiren fer un punt fortificat dalt del tossal de la Granadella.

La construcció del castell de la Granadella data de 1739. Aquesta construcció militar es realitzà amb l'objectiu de donar protecció d'artilleria a la zona del racó d'Ambolo i a la cala de la Granadella, per fer front a corsaris i pirates. A banda de protegir la cala, la guarnició tindria la funció de fer "descobertes", rondes o patrulles de guaita armada per donar la senyal d'alarma en cas d'albirament de qualsevol perill, principalment es dirigirien cap al sud on hi ha diverses cales que no poden ser controlades des de cap torre o castellet.

Segons una descripció de 1788, el Castell de la Granadella està dissenyat amb planta de petja de bou amb la cara semicircular orientada cap a la mar, d'on poden vindre els possibles atacs, i estructura robusta, feta amb pedra i tosca, per reduir els efectes dels impactes i sostenir el pes de l'artilleria. Amb una guarnició de 5 homes en temps de pau, ampliable a 12 més 2 artillers en temps de particulars riscos d'atacs pirates i corsaris o en temps de guerra declarada.

L'estructura del Castell es bastant simple, parcialment confirmada per la intervenció arqueològica de l'any 2005. Com es mostra en la planimetria del Castell a les imatges següents, compta amb tres plantes superposades, comunicades entre si per una escala de caragol interior. La planta baixa fa les funcions de magatzem de la pólvora, armes, i aliments.

La primera planta és l'estança principal de la guarnició segurament també d'habitatge. Presenta cinc troneres amb obertures per fusells o mosquetons, orientades cap a la mar i cinc més orientades cap a terra. L'accés a l'interior del Castell es fa mitjançant una escala de corda que penja des d'aquesta primera planta, d'acord amb l'accés tradicional als castellets i les torres de vigia de la comarca, com per exemple, a la torre d'Ambolo o la del Gerro a Dènia.

Recreació del Castell de la Granadella (Font: Museu Arqueològic i Etnogràfic Soler Blasco, Xàbia).

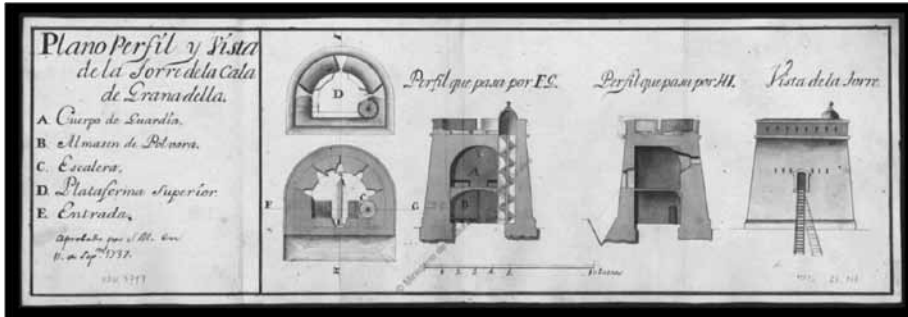
La planta superior es troba descoberta. Presenta les troneres per a les 2 bateries, que segons els documents es troben al 1788. Segons la descripció conserva «[...] que hay un tinglado bueno y dos alazenas para resguardo de efectos y pertrechos». (CAMPÓN GONZALVO I PASTOR FLUXÀ, 1998).

La intervenció arqueològica de l'any 2005 documentà, entre altres, a les proximitats del Castell, l'existència d'un aljub destinat a replegar l'aigua de pluja que baixa per la vessant cap a la mar i l'existència d'un abocador situat a la part posterior del castell entre els murs i la pedra viva, sota les restes de l'enderroc. D'aquest s'ha documentat un repertori prou complet de ceràmiques i altres materials arqueològics molt il·lustratius dels usos i necessitats quotidianes de la guarnició militar que habitava l'emplaçament.

A mitjans del segle XVIII es redueix el perill d'atacs e incursions dels corsaris i pirates nord-africans, degut a les accions i tractats fets per la Corona amb Orà i Alger. Però el perill d'atacs continua present per les lluites d'interessos entre francesos i anglesos, per fer-se amb el domini marítim del Mediterrani. Aquests últims comptaven amb Gibraltar i Menorca com base d'operacions de l'Armada Britànica i dels corsaris. Més de 50 naus corsàries hi ha registrades al port de Maó en eixes dates.

A l'any 1779 queda registrat l'últim atac pirata d'origen nord-africà que tingué com escenari justament la cala de la Granadella: un xabec algerià ataca a dos naus catalanes, una pollacra i una sagetia, carregades amb vi i aiguardent que es dirigien

cap al Camp de Gibraltar (PALAU DIEGO, 1983). Aquestes embarcacions encara que anaven artillades es dirigiren cap a la cala de la Granadella per buscar el refugi dels canons del castellet, però aquests es troben desmuntats, i la resposta dels militars i dels camperols foren un tiroteig de fusells i escopetes des de les proximitats de la cala contra els atacants, que acabaren fugint.

Planimetria del Castell de la Granadella (Font: AGS, Arxiu General Simancas, Valladolid).

Des del Castell de la Granadella, no es podia defensar d'una forma massa efectiva l'enclavament, ja que les naus de menys desplaçament, podien accedir-hi impunement si s'arribaven a la costa per baix del mateix penya-segat del castell. L'informe de 1788 fa constància d'aquest error i proposa com a solució la construcció d'altra torre artillada al Tossal d'en Corps, situat a la part septentrional de la cala. També demana reparacions estructurals al Castell, per trobar-se deteriorat o possiblement en desús (CAMPÓN GONZALVO I PASTOR FLUIXÀ, 1998).

A les darreries del segle XVIII, ja dins de l'Època de la Il·lustració, després de la caiguda al 1780 del monopoli comercial de les Amèriques des de Cadis, hi ha una renovació de la navegació comercial a tota la costa peninsular Mediterrània. Xàbia i Dènia veuen com el seu comerç es reactiva amb naus de major calat. En aquests moments es projecten cartografies, descripcions i estudis de ports i defenses costaneres. Les autoritats pretenen recuperar la seua sobirania al litoral incloent també l'ús de naus de guerra per la defensa. En aquest context es situa la realització de l'informe de l'any 1788 i la perdició de la Fragata Guadalupe a les Rotes, en Dènia al 1799.

El castell de la Granadella a començaments del segle XIX ja està abandonat per ser innecessari. A les darreries de la "Guerra del francès", 1810-1812, les tropes aliades que lluiten contra Napoleó, angleses principalment, faran la definitiva destrucció del Castell de la Granadella emprant la pólvora, junt a altres torres i fortificacions de la comarca com el Castell de Moraira o el de Sant Martí, dins d'una operació destinada a desmantellar el sistema defensiu costaner. Encara que ja estava en desús.

Aquesta destrucció violenta produí que el jaciment arqueològic tinga unes singulars característiques. Ens trobem davant un dipòsit de materials que ha estat pràcticament inalterat en el temps i que pertany a un moment molt concret de la segona meitat del segle XVIII i és representatiu de la vida quotidiana d'un grup social molt determinat com és una guarnició militar d'estrat social baix, situada a una fortificació de limitada importància.

Materials arqueològics del jaciment

La ceràmica és un art menor, que al segle XVIII ens dona una informació i una imatge del moment, que reflecteix la societat que la utilitza. El conjunt ceràmic d'àmbit domèstic registrat al Castell de la Granadella, durant l'excavació de l'any 2005, ens mostra les necessitats bàsiques de la guarnició militar allí assentada.

El repertori és prou complet, ja que hi ha ceràmica comuna amb cadufs, cànTERS, canterets, llibrells, o safes; ceràmica de cuina amb cassoles, olles o tapadores i vaixel·la de taula amb plats, platets, o escudelles. Les peces ceràmiques recuperades i documentades estan produïdes a torn, a excepció d'un conjunt de pipes de fumar que estan fetes amb motlle. Totes les peces s'emmarquen cronològicament entre 1739, any de construcció del Castell de la Granadella i les darrerries del S. XVIII, quan aquesta fortificació es fa innecessària i s'abandona al reduir-se la pressió pirata a la Mediterrània.

La raó del nostre estudi, ací reflectit, ha estat divulgar totes les ceràmiques d'un àmbit domèstic de la segona meitat del S. XVIII, en concret d'una guarnició de cinc militars, d'un estrat social baix, que vivien al Castell de la Granadella. Aquestes ceràmiques ens permeten mirar cap al passat i arribar a conèixer les costums i necessitats diàries d'aquest petit destacament militar. En termes arqueològics, la importància d'aquest treball de divulgació, resideix no només en l'estudi i documentació del material ceràmic obtingut en les intervencions arqueològiques, sinó en la possibilitat que s'obri, per a poder datar, concretar i contrastar posteriors estudis, facilitant-los la informació extreta mitjançant les produccions ceràmiques d'una època no molt ben coneguda en quant a ceràmiques comunes i de cuina, com és la segona meitat del S. XVIII.

Les pròpies característiques d'aquest jaciment ens permeten accedir-hi a un registre de materials força interessant, per tractar-se d'un conjunt arqueològic amb una datació molt determinada, de peces que han sigut recuperades mitjançant el rigor del mètode arqueològic i que han estat, pràcticament, inalterades des de la seua desfeta a la Guerra contra el francès, fins que han sigut recuperades a la campanya de l'any 2005.

Analitzant la vaixel·la de taula destaquem que les peces són produïdes als tallers de Paterna - Manises, són d'una qualitat mitjana, i podem considerar-les prou amortitzades, on abunden els platets sobre les escudelles i els plats. Aquesta vaixel·la es conserva pintada en daurat, en blau, en manganès o en blau i daurat, sempre damunt un fons vidriat blanc estannífer.

La ceràmica de cuina és molt abundant. S'han documentat gran quantitat de cassoles, olles i tapadores. L'estudi d'aquestes ha permès la identificació d'una gran varietat tipològica dins de cada model de peça. Així, s'ha constatat des de l'existència de grans olles i cassoles destinades a un ús comú de la guarnició, fins cassoles i olletes de reduïdes dimensions destinades a un aprofitament a nivell més individual.

La ceràmica comuna destaca, entre altres elements, per la seua nul·la decoració. La gran quantitat de peces documentades ens ofereixen una ampla tipologia d'elements d'ús quotidià que ens dona una visió prou extensa d'un món tan reduït com aquest, centre del nostre estudi. Els cànters i canterets abunden, utilitzats per transportar i contenir líquids principalment. Tant aquests, com els llibrells i les safes, són de producció comarcal dels tallers d'Orba i Xaló.

Entre les ceràmiques comunes identificades, ens trobem els cadufs, que tradicionalment són utilitzats per replegar aigua de les sènies. S'ha documentat una quantitat prou elevada i diverses tipologies de cadufs, la funció dels quals, dintre d'aquest context arqueològic, no està gens clara, a pesar de que la seua abundància, indica que complien alguna funció necessària per la vida quotidiana d'aquesta petita guarnició militar. Podrien interpretar-se com a polperes o per traure l'aigua de l'aljub.

Ceràmiques del jaciment

Quantificació dels materials d'ús domèstic quotidià:

(459 unitats = 100 %)

D'un total de 459 peces identificades:

CASSOLA: 85 unitats que representen un 18'51 %

CÀNTER: 62 u. = 13'50%

OLLA: 50 u. = 10'89 %

PLATET DE TAULA: 36 u. = 7'84%

CÀNTER/CANTERET: 28 u. = 6'1 %

CADUF: 28u. = 6'1%

TAPADORES: 23 u. = 5'01 %

CANTERET: 22 u. = 4'79 %

CASSOLETA: 22 u. = 4'79 %

OLLETA: 16 u. = 3'48 %

INDETERMINADES DE CUINA: 15 u. = 3'26%

ESCUDELLA: 9 u. = 1'96%

PLAT: 9 u. = 1'96 %

PIPES: 7 u. = 1'52%

INDETERMINADES DE TAULA: 7 u. = 1'52%

LLIBRELLET COMÚ: 5 u. = 1'09 %

LLIBRELL COMÚ: 5 u. = 1'09 %

ORSA: 5 u. = 1'09 %

CETRILL DE TAULA: 4 u. = 0'87 %

SAFETA COMUNA: 3 u. = 0'65%

BOTIJA: 2u. = 0'43 %

SAFA DE TAULA: 2 u. = 0'43%

OLLA/OLLETA: 2 u. = 0'43 %

PITXER DE TAULA: 2 u. = 0'43%

SAFA COMUNA: 1 u. = 0'21 %

COSSI: 1 u.

GERRA: 1u.

GERRETA: 1 u.

PITXER COMÚ: 1 u.

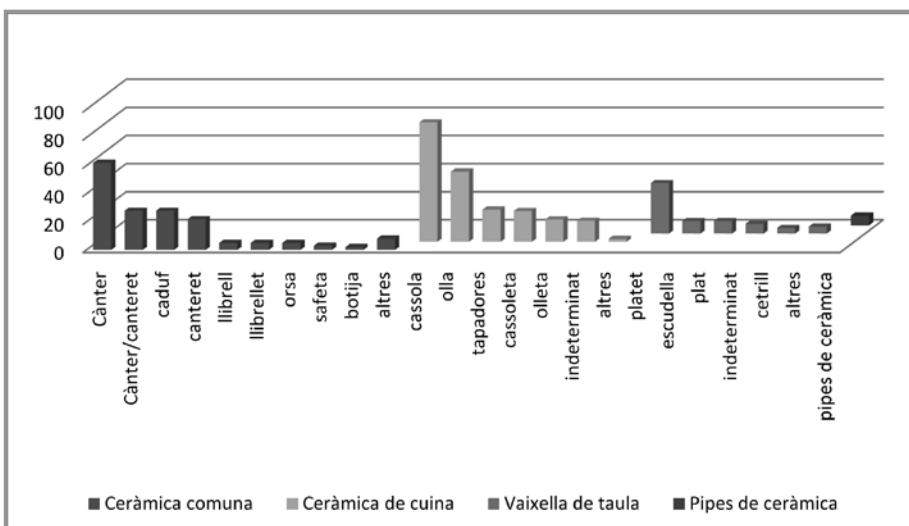
PITXERET COMÚ: 1 u.

MORTER: 1 u.

MORTERET: 1 u.

CASSOLETA INDIVIDUAL: 1 u.

LLIBRELL DE TAULA: 1 u.

Distribució per grup i nombre d'unitats de la ceràmica

Críteris de quantificació

I.- La ceràmica comuna s'ha separat de la de cuina per la gran representació dels dos tipus. Per quantificar la ceràmica comuna, amb les series de cànter i canteret, s'ha documentat el nombre de vores diferenciades i pels grups de fragments que formen una mateixa peça. No s'han tingut en compte els fragments de base, anses, indeterminats i colls, perquè ben bé podrien formar conjunt amb les vores identificades.

II.- Els cadufs han sigut comptabilitzats pels conjunts de fragments que formen una unitat i per fragments solts de base e indeterminats de cós per que son clarament diferenciables.

III.- La ceràmica de cuina amb les sèries d'olla i cassola principalment, s'han quantificat emprant només les vores documentades a l'inventari, no s'han tingut en compte 94 fragments de vora per ser de dimensions molt reduïdes i fragmentades, tant que a l'inventari no s'han pogut identificar ni la sèrie a la que pertanyen ni si formen grup amb altres de les vores inventariades.

IV.- Les tapadores de cuina s'han quantificat emprant les anses, per estar prou completes i per la seua facilitat d'identificació i documentació. En molts casos presenten una doble funció: tapadora - plat.

V.- La vaixel·la de taula constitueix un grup clarament identificable, per realitzar la seua quantificació s'han emprat tots els fragments documentats: vores, bases, indeterminats, etc. Per aquesta raó s'ha obtingut un conjunt de fragments no identificables en quant al seu grup.

VI.- No s'han afegit a les dades una escudella de finals del s. XIV per trobar-se fora del context de la guarnició militar del segle XVIII, estudiada i publicada a la revista Xàbiga núm. 2 de 1986. Tampoc s'han quantificat els materials de construcció, les restes de fauna marina i terrestre, els metalls i les bales de canó, que resten a l'espera de futures investigacions.

Distribució percentual per grups

(100% = 459 unitats.)

I.- CERÀMICA DE CUINA: 214 u. = 46'62 %

II.- CERÀMICA COMUNA: 169 u. = 36'81%

III.- VAIXEL·LA DE TAULA: 70 u. = 15'25 %

IV.- PIPES: 7 u. = 1'52 %

Grup ceràmica comuna per sèries: Làmines 1 i 2

(100 % = 169 unitats.)

SÈRIE A: CADUF

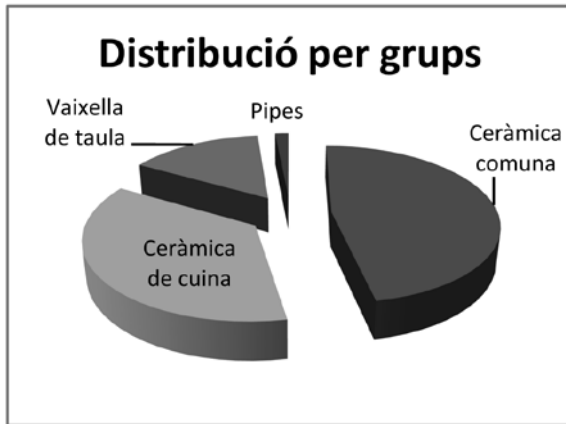
28 unitats que representen el 16'56 %.

S'han documentat 4 formes de caduf diferenciades per la forma, volum i punts de fixació, i per la pasta.

Es tracta d'una peça de ceràmica comuna de forma oberta i base plana, amb parets rectes, amb una funció de replegar aigua al ser lligats a una sènia. A la base presenta una perforació que serveix per evacuar l'aigua, evitant així la seva putrefacció. La part inferior del cós és de parets rectes, amb acanaladores de torn visibles. Amb punt de fixació per mig d'un estrangulament marcat. No es conserven fragments de vora.

La ceràmica està feta a torn i les pastes són clares, ataronjades i esgrogueïdes. No estan decorats. Les dimensions conservades arriben fins als 24 cm d'alçada i les bases oscil·len entre els 8 i 9 cm de diàmetre exterior.

Exemple: Núm. d'inventari: C.Gr.05/01 – 04.

SÈRIE B: CÀNTER

62 unitats que representen el 36'68 % de la ceràmica comuna.

Peça de ceràmica comuna de forma tancada, base plana, cós globular, dues anses i coll recte, que serveix per contenir i transportar líquids al seu interior. Existeixen diferents varietats tipològiques. Ceràmica feta a torn i pastes generalment clares i sense decoració. Els diàmetres de base oscil·len entre els 10 i els 16 cm.

Exemples: Núm. d'inventari: C.Gr.05/ 13 i 14.

SÈRIE C: CANTERET

50 unitats que representen el 29'58 % de la ceràmica comuna.

Dins d'aquesta sèrie es documenten dos formes diferenciades principalment per les dimensions d'aquestes. El canteret més gran presenta uns majors volums (28 u.) que el canteret més menut (22 u.)

Peça de ceràmica comuna de forma tancada, base plana, cós globular amb dues anses i coll troncocònic. La seua funció es contenir líquids. Ceràmica feta a torn, sense decoració. Amb pastes generalment clares i presenten uns diàmetres de base que oscil·len entre els 5'5 i els 10 cm.

Exemple: Núm. d'inventari: C.Gr.05/05.

SÈRIE D: LLIBRELL/ SAFA

14 unitats que representen el 8'28 % de la ceràmica comuna.

Dins d'aquesta sèrie es documenten dos formes diferenciades per les seues dimensions: la safa (4 u.) i el llibrell (10 u.)

Peça de ceràmica comuna de forma oberta, base plana, parets rectilínies inclinades cap a fora. Presenten una vora engrossida. Les seues funcions són varies, per exemple: neteja personal, rentar roba, a la cuina per pastar la farina, rentar la vaixel·la, per deixar en remull alguns aliments, etc.

Presenten a l'interior un vidriat verd o marró o sense vidriar. Les ceràmiques estan fetes a torn i les pastes són generalment clares i ataronjades. Algunes peces presenten forats a les vores per facilitar el seu emmagatzematge, per a ser penjades mitjançant cordes o fil d'aram.

Les dimensions oscil·len entre els 33 i 25 cm de diàmetre de boca, els 20 i 8 cm de diàmetre de base i una altura entre els 12 i 14 cm.

Exemples: Núm. d'inventari: C.Gr.05/ 06-08 i 797.

SÈRIE E: ORSA

5 unitats que representen el 2'95 % de la ceràmica comuna.

Peça de ceràmica comuna de forma tancada, base plana o repeu de pastilla, cos globular, amb lleugera carena, de dimensió mitjana, amb una funció per emmagatzemar productes de cert valor o d'ús com la mel, la sal, o el sucre. Amb ansa i vora en ala arrodonida, sense decoració i amb un vidriat en verd.

Dimensions aproximades d'uns 20 cm de diàmetre de vora, 15 de base i una alçada de 15 cm.

Exemple: Núm. d'inventari: C.Gr.05/802.

SÈRIE F: MORTER

2 unitats que representen el 1'18 % de la ceràmica comuna.

Peça de ceràmica comuna de forma oberta, base plana i parets engrossides i rectilínies inclinades cap a fora, i vores arrodonides i engrossides cap a l'interior de la peça. Funcionalitat: picar i desfer els aliments i preparar salses i condiments.

Aquestes dues peces no presenten decoració. Les pastes utilitzades per la seua producció són clares. El diàmetre de vora és de 17 cm.

Exemple: Núm. d'inventari C.Gr.05/149.

CERÀMICA COMUNA. ALTRES PECES.

A banda d'aquestes sèries s'han documentat altres peces que representen un total de 7 unitats que representen el 4'14 % del total de la ceràmica comuna.

Aquestes peces s'han identificat com: pitxer, pitxeret, dues botiges, cossi, gerra i gerreta. Però no s'han pogut documentar amb precisió.

Grup ceràmica de cuina per sèries: Làmina 3 i 4

(100 % = 214 unitats)

SÈRIE G: CASSOLA

Presenten un total de 108 unitats que representen el 50'47 % de la ceràmica de cuina.

Es documenten tres tipus diferents, segons les dimensions i el volum:

Cassola G-1 (85 unitats).

Cassoleta G-2 (22 unitats).

Cassola individual G-3 (1 unitat).

G-1 i G-2.

Ceràmica de cuina feta a torn amb formes obertes, base plana, parets rectes fines (generalment amb un relleu ondulant) i vores en ala, presenten marques ennegrides per l'acció del foc a l'exterior i diferents vidriats.

Funció: cuinar mitjançant la cocció principalment, ja que la seua forma oberta facilita la manipulació dels aliments mentre es cuinen.

Aquests grups estan diferenciats per les dimensions i el volum interior de les peces, així com pel nombre de comensals.

Les dimensions oscil·len entre els 20 i 30 cm de diàmetre de vora amb unes bases lleugerament menors, i unes altures màximes de 12/ 14 cm.

Exemples: Núm. d'inventari: C.Gr.05/ 09-11, 17-23, 265 i 791.

G-3.

Aquesta varietat de cassola té la particularitat de ser de dimensió individual, només per a un comensal, s'ha documentat una peça que és coetània i de la mateixa tipologia que les trobades als femers de l'ampliació del convent de les Agustines de Xàbia (Signatura X.08.CP.F1 i F2).

Conserva la mateixa funcionalitat i característiques principals de la sèrie G, però les

formes varien lleugerament, les parets presenten una carena amb unes dimensions de 10 cm de diàmetre de vora i 6'5 de base i una alçada de 6 cm.

Exemple: Núm. d'inventari: C.Gr.05/549.

SÈRIE H: OLLA

68 unitats que representen el 31'77 % del total de la ceràmica de cuina.

S'han documentat 3 tipus diferenciades per la dimensió i el volum:

Olla H-1 (50 unitats)

Olleta H-2 (16 unitats)

Olleta individual H-3 (2 unitats)

Ceràmica de cuina feta a torn, formes tancades, base plana de reduïdes dimensions, cós globular i vores inclinades. Les parets fines presenten una superfície lleugerament ondulant i diferents vidriats, per la cara exterior conserven marques de foc.

Funció: cuinar, (bullir principalment, les formes tancades faciliten una millor ebullició).

Els diàmetres de boca oscil·len entre els 12 i els 18 cm, i segons la dimensió varia el nombre de comensals, arribant a ser olles d'ús individual (H-3).

Exemples: Núm. D'inventari: C.Gr.05/15, 16, 263 i 264.

SÈRIE I: TAPADORA

23 unitats que representen el 10'74 % del total de la ceràmica de cuina.

Ceràmica de cuina de forma oberta, ansa de pastilla, parets rectilínies i vora generalment arrodonida, amb diferents vidriats i ennegrida per l'acció del foc.

Funció: auxiliar de cuina per a tapar les olles i les cassoles durant el bullit i la coccio dels aliments.

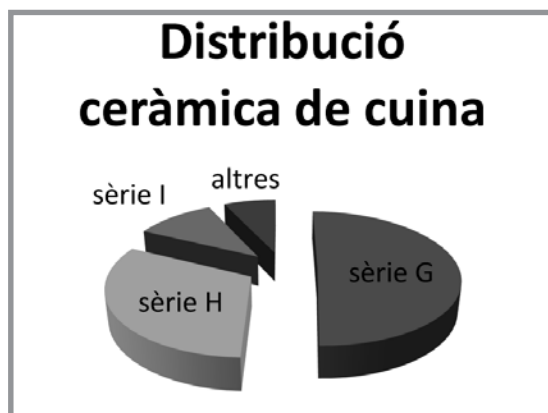
Les dimensions aproximades son 5'5 cm d'alçada, 4 i 7 cm de diàmetre d'ansa i el diàmetre de boca coincideix en les vores de les olles i de les cassoles, entre els 15 i els 22 cm.

Exemple: Núm. d'inventari: C.Gr.05/012.

CERÀMICA DE CUINA, ALTRES PECES

15 unitats que representen un 7'00 % de la ceràmica de cuina.

Aquestes peces les classifiquem com indeterminades per que no s'han pogut identificar clarament.

Grup vaixel·la de taula per sèries: Làmina 4

(100 % = 70 unitats).

SÈRIE J: PLAT

45 unitats que representen un 64'28 % de la vaixel·la de taula.

Ceràmica feta a torn, de formes obertes, base plana, presenten parets convexes a la part inferior, carena al mig del cos de la peça i parets rectes cap a la part superior, amb un vidriat blanc estannífer que cobreix tota la superfície de la peça, decorades generalment amb motius diversos (vegetals i geomètrics principalment) de trets en blau o en daurat. Funció: contenidor d'aliments en esta sòlid o semi sòlid.

Lloc de procedència Paterna - Manises.

S'han documentat dos tipologies diferenciades per la mesura:

SÈRIE J-1: plat (9 unitats).

SÈRIE J-2: platet (36 unitats).

Les dimensions oscil·len des dels 18 cm de diàmetre de vora fins als 30 cm. Les bases oscil·len entre els 5 cm de diàmetre i els 8 cm. Les alçades entre els 5 i els 10 cm.

Exemple: Núm. d'inventari: C.Gr.05/ 746-748, 764, 765, 795, 798-801.

VAIXEL·LA DE TAULA, ALTRES

S'ha inventariat un ampli repertori de peces que conformen el grup vaixel·la de taula, però no s'han pogut documentar amb exactitud. Son les següents:

Escudelles: 9 unitats.

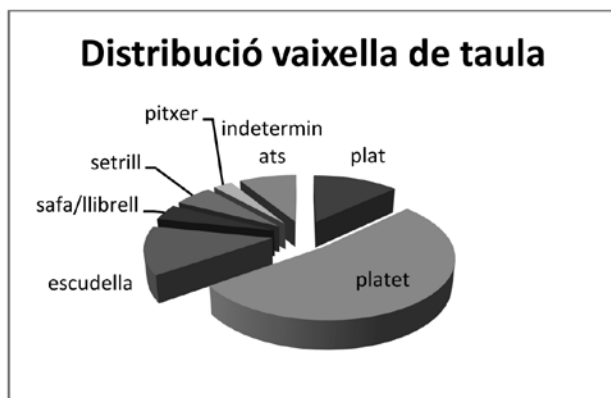
Llibrellet/ safa: 3 u.

Setrill: 4 u.

Pitxer: 2 u.

Indeterminats: 7 u.

Les característiques morfològiques i decoratives d'aquestes peces mantenen el mateix repertori i origen del grup vaixel·la de taula: superfície completa d'un blanc vidriat estannífer, decoració de trets en blau, cobalt o en daurat amb motius vegetals i geomètrics principalment.

Pipes de ceràmica: Làmina 4

S'han inventariat 7 pipes, fetes a motlle, de dimensions reduïdes, presenten dues parts diferenciades, articulades en forma de V i comunicades per un petit forat. La primera, el dipòsit del tabac, de secció circular, forma cònica acabada en punta i la segona, amb una obertura circular, i vora recta amb funció de sostenir i comunicar amb la canya de la pipa. Generalment presenten una decoració d'alt relleu de motius vegetals i geomètrics i un origen encara per determinar, possiblement d'importació oriental. Les pastes son clares ataronjades (3 u.) i grisenques (4 u.).

Les pipes per fumar, es popularitzen a l'Edat Moderna amb la difusió del tabac. Poden servir per a un futur estudi del comerç i producció d'aquestes pipes, d'altres productes i els seus canals de distribució.

Exemple: Núm. d'inventari: C.Gr.05/ 808.

Bibliografia

ARANDA MARTÍNEZ, V.; GISBERT SANTONJA, J. A.; i altres (1989): *La ceràmica tradicional a la Marina Alta*. Catàleg-Exposició. Alacant.

BAÑULS I PEREZ, A; BOIRA I MAIQUES, J. V; LLUESMA I ESPANYA, J. A. (1996): *La defensa del litoral de la Marina Alta al segle XVI. Arquitectura i Control del Territori*. Institut de Cultura "Juan Gil-Albert". Diputació d'Alacant. Ajuntament de Benissa.

BOLUFER MARQUÉS, J (2002): «La pirateria de Xàbia. Algunes notes documentals». *Revista de Festes de Fogueres*. Xàbia.

CAMPÓN GONZALVO, J. I PASTOR FLUIXÀ, J. (1988): «Actualització i modernització de la defensa de costa de la Marina a l'any 1788». *Revista Xàbiga*, núm. 4. Museu Arqueològic i Etnogràfic Soler Blasco. Xàbia.

CHABÁS LLORENS, R. (1886/87): «Los moros delante de Jábea en 1779». *El Archivo. Revista literaria Semanal*. Tomo I. Dénia.

CLARK, K (1984): *Manual del Alfarero. Referencia completa y práctica para todos los ceramistas*. Madrid.

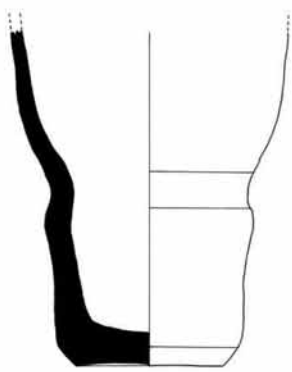
CUEVAS CASAÑA, J. (1991): *La población valenciana en la Edad Moderna. La Marina en los S. XVI, XVII, XVIII*. Universidad de Alicante. Instituto de Cultura Juan Gil-Albert.

DD. AA. (2002): *II congreso internacional de estudios históricos. El Mediterráneo: un mar de piratas y corsarios*. Santa Pola.

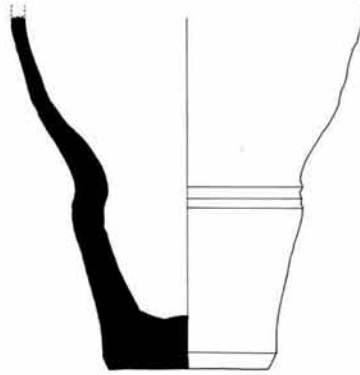
DD. AA. (2002): *Xàbia. La seua Història*. Museu Arqueològic i Etnogràfic Soler Blasco. Alacant.

- DD. AA. (1998): *Mallorca i el comerç de la ceràmica a la Mediterrània*. Fundació “la Caixa”. Palma.
- CRUAÑES SIGNES, G. (1986): «Efemerides Históricas de la Villa de Jábea». *Revista Xàbiga*, núm. 1. Xàbia.
- FERRER MARSAL, J. (2002): *Construir la costa. El litoral valencià*. Consell Valencià de cultura. Generalitat Valenciana. València.
- FERRER MARSAL, J. (1998): *Las Marinas de Alicante. Ensenadas, castillos y puertos*. Generalitat Valenciana. València.
- FURIÓ, A. (2001): «De Regne a Província: creixement econòmic i centralització política (1707-1808)». *Història del País Valencià*. València.
- MARTÍNEZ CAVIRÓ, B. (1983). *La Loza Dorada*. Móstoles.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, M. (2006): *Piratas y corsarios en las costas de Alicante*. Alicante.
- MESQUIDA GARCIA, M. (2001): *La Cerámica Dorada. Quinientos años de su producción en Paterna*. Paterna.
- (2002): *La Vajilla Azul en la ceràmica de Paterna*. Paterna.
- PALAU DIEGO, F. (1983). *Anales de Denia y su comarca “EL LLOBARRO”*. Pedreguer.
- PUGA ORTIZ, J. M. (1998): *Castillos, torres y fortificaciones de la Provincia de Alicante*. Asociación española de amigos de los castillos.
- SOLER FERRER, M^a. P. (1989). *Historia de la Ceràmica valenciana, Tomo III*. Editores Vicent García, S.A. Paterna.
- ROIG I SARRIÓ, P. (1987): «Les ceràmiques baix medievals del museu municipal de Xàbia». *Revista Xàbiga*, núm. 2. Museu arqueològic i etnogràfic Soler Blasco. Xàbia.

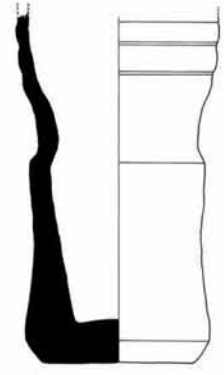
Lâmina 1: CERÂMICA COMUNA

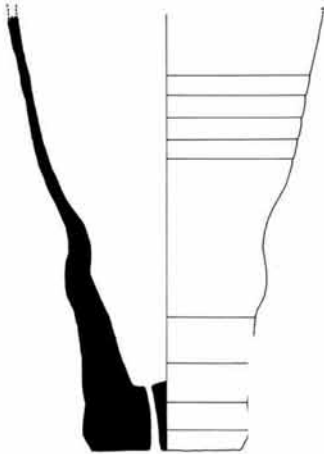
CADUF C.GR.05-04

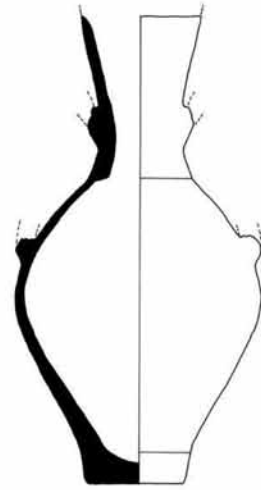
CADUF C.GR.05-03

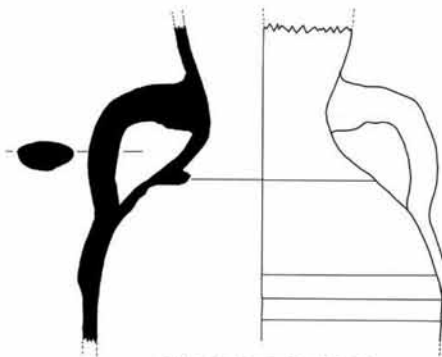
CADUF C.GR.05-02

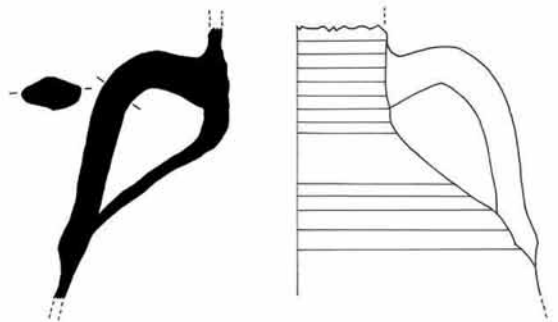
CADUF C.GR.05-01

CANTERET C.GR.05-05

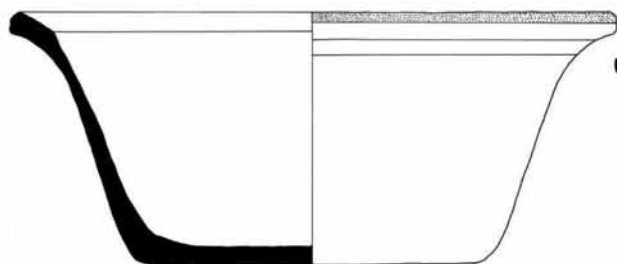

CÂNTER C.GR.05-13

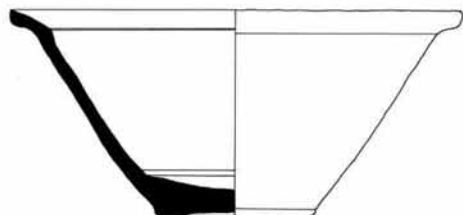

CÂNTER C.GR.05-14

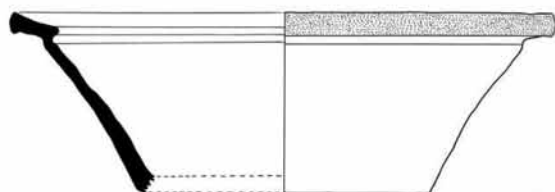

Làmina 2: CERÀMICA COMUNA

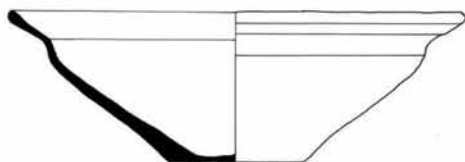
LLIBRELL C.GR.05-08

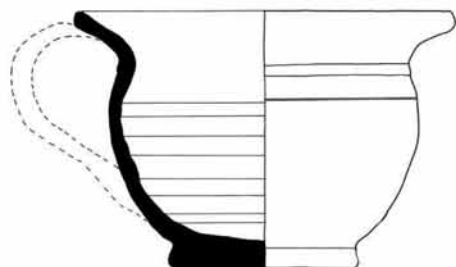
SAFA C.GR.05-06

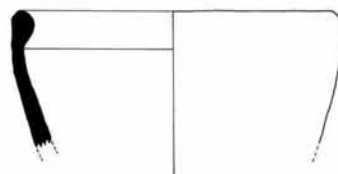
LLIBRELL C.GR.05-07

SAFETA C.GR.05-797

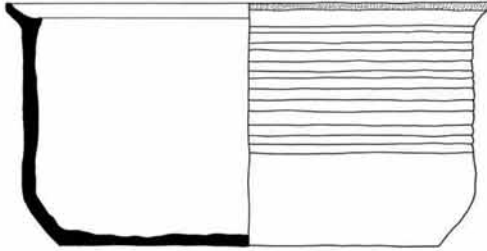

ORSA C.GR.05-802

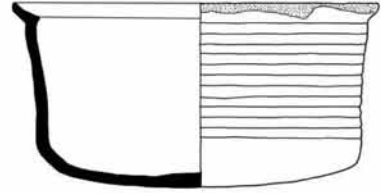

MORTER C.GR.05-149

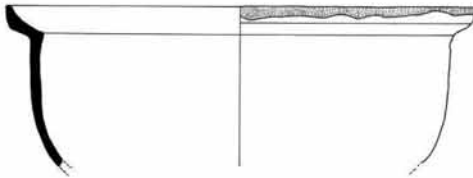

Làmina 3: CERÀMICA DE CUINA

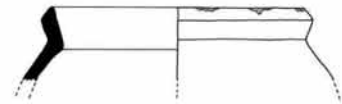
CASSOLA C.GR.05-11

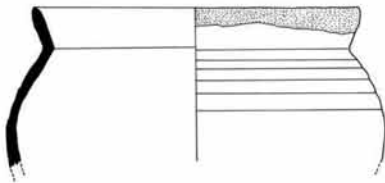
CASSOLA C.GR.05-10

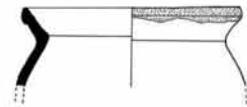
CASSOLA C.GR.05-21

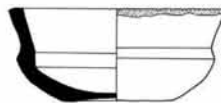
OLLA C.GR.05-15

OLLA C.GR.05-263

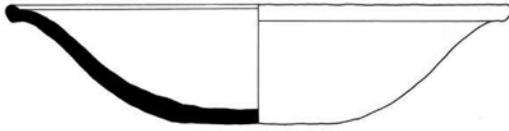
OLLETA C.GR.05-264

CASSOLETA INDIVIDUAL C.GR.05-549

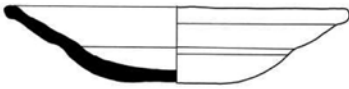
Làmina 4: VAIXELLA DE TAULA, TAPADORA I PIPA

PLAT C.GR.05-747

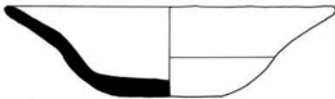
PLAT C.GR.05-798

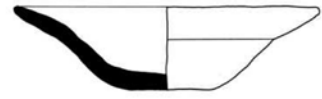
PLATET C.GR.05-764

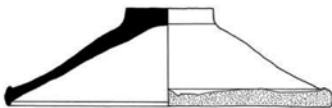
PLATET C.GR.05-748

PLATET C.GR.05-800

PLATET C.GR.05-746

TAPADORA C.GR.05-12

PIPA C.GR.05-808

